

GRANIČNI SLUČAJ

Neka se čitatelj ne obeshrabri ako mu ovaj moj zapis bude na početku nalikovao na suhoparnu filološku raspravu u kojoj se nastoje utvrditi neke činjenice, pri čemu te činjenice njeg-a – čitatelja – možda baš osobito i ne zanimaju. A nije ovo rasprava, nije, nego je, naprotiv, sentimentalni zapis o čovjeku kojega sam poznao, pa će zato u mome daljem izlaganju biti mnogo subjektivnosti, mnogo raspredanja o osjećajima i mnogo opisa koji se ne mogu nazvati nikako drugačije nego literarnima, barem u intenciji. Bit će, dakle, svega onoga zbog čega ljudi i inače čitaju prozu, pa će tako i moj čitatelj – ako izdrži još samo malo – dobiti ono što mu treba, naravno, u onoj mjeri u kojoj sam mu ja to kadar pružiti.

A ipak, filološki poslovi ne mogu se zaobići: čovjek o kojemu izvještavam zvao se Josip Ružić i bio je pisac, a ja sam dužan na početku utvrditi tko je on, koja su njegova djela i kakvo je njegovo mjesto u hrvatskoj književnosti. Dužan sam to zato da bih priču učinio razumljivijom, a onda i zato da bih otklonio svaki mogući nesporazum u vezi sa životom i djelom toga vrijednog književnika. A bez pažljivoga objašnjenja, nesporazuma bi posve sigurno bilo, pa zato molim čitatelja da se strpi i pažljivo pročita i ovaj uvodni, dosadniji dio mojega izlaganja.

Tko otvori bilo koji književni leksikon, ili čak i četvero-sveščanu *Enciklopediju hrvatske književnosti*, lako će otkriti da se ondje pojavljuju dva pisca kojima je prezime Ružić: jedan od njih zove se Joža, drugi Jozo. O Josipu pak nema ni spomena, dok ja upravo o Josipu želim pripovijedati. Ali, ne mogu pripovijedanje započeti sve dotle dok ne objasnim u kakvom odnosu stoje Jozo Ružić i Joža Ružić prema Josipu Ružiću. A da bih pak to bio kadar, moram najprije postići da se

dva Ružića što ih knjige spominju – Joža i Jozo – međusobno ne pomiješaju. Evo, dakle, što o njima dvojici mogu reći.

Joža Ružić rođen je 25. lipnja 1946. u Zagrebu. Završio je studij na Filozofskom fakultetu, a potom je, sve do svoje prerane smrti, radio kao urednik u izdavačkom poduzeću »Stvarnost«. U književnost je stupio u drugoj polovici šezdesetih, zajedno sa skupinom tada mladih prozaika koji su poslije nazvani borhesovcima. Ipak, od njih se i prilično razlikovao, što se osobito pokazalo u sedamdesetim i osamdesetim godinama, kad su se putovi tih pisaca posve razišli i kad se Joža Ružić još jasnije profilirao kao stvaralačka individualnost. Započeo je on novelama, ali je vrlo brzo prešao na romane, pa oni čine glavninu njegova opusa. Po temeljnom interesu, a i po metodi izlaganja, ti su romani svi nalik jedan drugome: uvijek im je u središtu nekakav arhetipski motiv, poput sukoba među braćom, sukoba oca i sina, zabranjene ljubavi i slično, s jasnim biblijskim i antičkim konotacijama, a sve je to smješteno u naše krajeve, u naše prilike i među naše ljude. Kod Jože Ružića uvijek jedan brat ode u partizane, a drugi u ustaše, uvijek je otac kapitalist, a sin komunist, uvijek se Hrvat usred rata zaljubi u Srpkinju. Kritika je Jožine romane lijepo primala, a izdavači su ih redovito tiskali, ali publika – otvoreno rečeno – nije imala afiniteta za te teške sadržaje. Ipak Jožina su djela bilježili časopisi i novine, a književna povijest spominje toga pisca i danas, kad je već odavno mrtav: umro je 1991. i ostao u široj javnosti uglavnom nepoznat.

Jozo Ružić, nasuprot tome, bio je vrlo dobro poznat, premda na sasvim osobit način. I on je rođen u lipnju 1946, samo ne 25, kao Joža, nego 24. Drugo je i mjesto rođenja, jer Jozo je došao na svijet u Splitu. A što se tiče literarnih razlika među dvojicom autora, njih je bilo u izobilju, jer, Jozo je stvarao posve drugačiju prozu od Jože. Ako bi trebalo uz pomoć primjera predočiti čitatelju kakva je to proza bila, onda bi se moglo reći da je najviše nalikovala na češku tradiciju: na Haška, Hrabala, Šotolu. Bile su to pričiце iz običnog života – a naslu-

ćivalo se da su se sve doista i odigrale u zbilji, ili su se mogle odigrati – i sve su odreda bile neizmjerljivo zabavne. Postojao je redovito neki konceptualni okvir koji bi opravdao nizanje pričica, otprilike onako kako se to zbiva u *Dekameronu* ili u *Tisuću i jednoj noći*, tek što je kod Joze taj okvir redovito činio kavanski stol, za kojim se u razne dane pripovijedalo o različitim temama. Bile su to uglavnom humorne zgode, a iz njih je izbijala nekakva životna radost, a ujedno i mudrost, čak i onda kad su bile tužne ili blesave. I još nešto treba reći: kad bi se zaključivalo prema enciklopedijskoj natuknici, moralo bi se ustvrditi da je Jozo Ružić svoj talent otkrio kasno, jer njegove knjige počele su se pojavljivati istom devedesetih godina. Nisu one imale u sebi ničega subverzivnog, i mogle su izaći i u socijalizmu, ali, eto, nisu, a ja ću poslije navesti i razloge za to. Važno je sada tek to da su čitatelji Jozine knjige – kad su jednom stale izlaziti – kupovali i čitali, a čine to još i danas. On, međutim, nije mogao uživati u toj kasnoj slavi, jer je umro prije nego što su njegove knjige uopće i dospjele u javnost.

Eto, to je otprilike sve što je trebalo o toj dvojici autora kazati s filološkoga stajališta, a čitatelj će lako – ako ga slučaj bude zanimao – dopuniti ono što sam ovdje iznio podacima iz knjiga ili s interneta. Dalje neću govoriti kao filolog, nego kao svjedok koji je dobro poznao obojicu spomenutih stvaralaca, kao što je dobro poznao i trećega, Josipa Ružića, a upravo on je glavni junak ove moje pripovijesti, premda ga – ponavljam – leksikoni i enciklopedije uopće ne bilježe. I, doista, činjenica da je Josip glavni junak, bit će moja polazna točka: vjernost istini – sad više ne filološkoj, nego autobiografskoj – traži od mene da najprije objasnim zašto sam započeo priču od Josipa Ružića, a onda prešao na Jozu i Jožu, dok o Josipu još nisam kazao ni riječi. Sad ću nastojati da to ispravim, a čitatelj će odmah vidjeti da je od ovoga mjesta sa svakom filologijom doista gotovo.

Radi se, naime, o tome da je Josip Ružić zapravo bio i Jozo Ružić i Joža Ružić. Ili, ako hoćete ovako: sva ta trojica bila su zapravo ista osoba. Bili su ista osoba u fizičkom i građanskom

smislu, ali su bili različite osobe u smislu literarnome. A pri tome, Josip Ružić nema u književnosti nikakva imena, dok dva njegova prezimenjaka – ili dva dvojnika, Joža i Josip – markiraju dvije krajnje točke u jednom povijesnom trenutku naše lijepe knjige. Možda je najbolje da kažem sasvim izravno, da ne bude nesporazuma: i opus Jože Ružića i opus Joze Ružića stvorio je Josip Ružić, samo na različite načine i u različitim trenucima.

A pri tome je važno – i ne znam kako bih to dovoljno naglasio – što Josip Ružić nije tu situaciju stvorio namjerno i planski, nego su se stvari događale slučajno, stjecajem okolnosti. Nije on, dakle, svjesno odlučio da javnosti ponudi najprije pisca koji se zove Joža, a potom pisca koji se zove Jozo, nego je to tako ispalo mimo njegove volje i bez njegova utjecaja. Poslije ću objasniti i kako, a sad moram naglasiti da mi se čini kako Josip Ružić zapravo i nije bio protagonist vlastitoga književnog djelovanja, nego prije instrument u rukama nekoga principa – ili, ako hoćete, nekoga višeg smisla – koji nam se htio preko njega očitovati, nešto nam poručiti i nečemu nas poučiti.

Dakako, sad ćete se vi upitati kako je uopće moguće da neki pisac izazove takvu zabunu i dovede u zabludu i književnu kritiku i književnu povijest. Jer, radi se tu ipak o čovjekovu imenu, radi se o njegovu mjestu u javnosti, o njegovu identitetu, pa kako je onda moguće da Josip bude u isto vrijeme i Joža i Jozo, a da to nitko ne zapazi, nego da čak i enciklopedije navode dvojicu pisaca kao dvije različite osobe? E, pa moguće je, vidite, osobito onda kad se u cijelu stvar umiješa sama sudbina. Ili, ako vam je to preteška riječ, ostavimo postrani nagađanja i izložimo činjenice, pa će se odmah vidjeti kako je slučaj Josipa Ružića sasvim poseban, te kako zato nipošto nije samo njegov, nego se zbog svoje simbolike mora ticati i svih nas ostalih. To je, uostalom, i razlog što o njemu i pišem.

Sve je počelo još od Josipova rođenja. Josip se, naime, rodio u vlaku koji je vozio od Splita prema Zagrebu. Dogodilo se to zato što je njegova majka, u visokom stupnju trudnoće, putovala iz Splita k mužu u Zagreb, računajući da joj je ostalo

još desetak dana do poroda, a onda je Josip odlučio stupiti u život baš te lipanjske noći. Otac je Josipov bio građevinar, rodom iz okolice Sinja, dok mu je majka bila iz Imotskoga. Otac je trenutačno radio u Zagrebu, i tako su bili namislili da majka dođe k njemu, između ostaloga i zato da bi djetetu u rodnom listu pisalo kako je rođeno u Zagrebu, jer od toga može biti samo koristi.

Ali, očito, nije sve teklo po planu. Jer, Josip se počeo rađati već negdje oko Knina, a onda je to potrajalo satima (srećom, u vlaku su se našle čak dvije primalje, ali zato nijedan liječnik), i dok je Josip počeo plakati, već su bili prošli i Karlovac. U svakom slučaju, postojala su dva zapisnika o cijelom slučaju, jer su se i kondukteri negdje putem promijenili: jedan je zapisnik kao vrijeme i mjesto rođenja naveo 24. lipnja i Split, dok je drugi zabilježio 25. lipnja i Zagreb. Ta razlika onda je Josipa pratila dalje kroz život i mnogi se njegovi dokumenti međusobno ne podudaraju s obzirom na mjesto rođenja i s obzirom na datum. S vremenom je on, doduše, uspio sve to nekako zakonski regulirati, ali se dvojnost ipak povremeno vraćala i dalje, a na kraju ga je sustigla u obliku one glavne, literarne dvojnosti. Kao da se od nje baš nikako nije moglo pobjeći, koliko god da se čovjek trudi. A Josip se trudio, ne može se reći da nije.

Jer, on je prihvatio ono što mu se činilo da je povoljnije: uzeo je kao datum rođenja 25. lipnja, a kao mjesto rođenja Zagreb, kad mu se već i ta mogućnost nudila. U drugim okolnostima možda bi bio odlučio drugačije, ali u ovima u kojima je živio morao je izabrati upravo onako kako je izabrao. Njegova se obitelj, naime, više nije vratila u Split: očev privremeni posao u Zagrebu pretvorio se u trajni, uskoro se namjestila i majka (bila je nastavnica crtanja), rodila se najprije sestra, pa onda i brat, i tako je obitelj Ružić postala zagrebačka obitelj i jedva da je još itko pamtio odakle je došla i kad. Stanovali su u Stančićevoj ulici, blizu je bila i škola i igralište, i Josip je imao mnogo prijatelja. A ti su prijatelji onda – znajući da se on služ-

beno zove Josip – po svome prekrojili i njegovo ime: nazvali su ga Joža, a on je to prihvatio. Njegovi su roditelji, doduše, inzistirali na tome da ga kod kuće zovu službenim imenom, ali to je slabo pomagalo: Josip je sebe vidio prije svega kao Jožu, a uskoro je i govorio drugačije nego roditelji, onako kako je naučio u Križanićevoj, gdje je išao u gimnaziju.

A ipak, neka nitko ne pomisli da je on namjerno i silom želio biti Zagrepčanin, ili da se stidio svojih predaka i svojega podrijetla. Sasvim obratno, znao je on govoriti i dalmatinski, volio je dalmatinska jela, s rođacima koji bi povremeno dolazili iz Imotskoga i iz Sinja igrao je *na karte*, znao je i psovati onako kako se u Dalmaciji psuje, čak se razumio i u *šije-šete*. O tome mogu posvjedočiti iz prve ruke, jer sam, dok smo bili studenti, često odlazio k Josipu kući, pa sam tako upoznao i njegove roditelje i braću i pojeo ondje mnogo dobrih bokuna, te popio litre vina i orahovice. Ukratko, Josip nije bježao od te svoje južne polovice, nego ju je prihvaćao kao integralni dio vlastite osobe.

Stvar je samo u tome kakvo joj je mjesto i kakvo značenje pridavao. Najkraće bi se moglo reći ovako: za njega je dalmatinska strana njegove osobe bila nešto obiteljsko, domaće, poput šlapa koje se nose samo po kući, jer u njima se čovjek osjeća najudobnije, ali nikad ne bi u njima izašao na ulicu. Tako je i njemu ta južna komponenta bila nešto privatno, baš kao i dalmatinski govor, dok je sve ostalo – književni jezik i zagrebačka spika – pripadalo u javni dio njegova života. I, opet mogu osobno posvjedočiti kako je Josip kod kuće bio u svemu prilično drugačiji nego što sam ga znao s fakulteta i iz redakcija omladinskih listova: vani je on bio odmjeren, staložen, ozbiljan, a kod kuće je bio glasan, stalno spreman na šalu, čak je i gestikulirao više i jače. A da se i ne govori o tome kako su se kod njega doma stalno prepričavale neke obiteljske anegdote – kojih je bilo cijelo more, jer su obuhvaćale najširu familiju – a uz njih je onda trebalo i glumiti, dok se publika zdušno uključivala. I, tu je valjda Josip naučio i vještinu usmenog pri-

povijedanja koja će mu poslije biti u životu toliko važna. Nije, doduše, još ni znao da tu vještinu ima, niti je slutio da će mu ona jednom odrediti književnu sudbinu: kad je mlad, čovjek i najveće darove što mu ih život ponudi doživljava kao nešto što se samo po sebi razumije.

Uostalom, Josip nije ni poslije mislio da bi mu okretnost u usmenome pripovijedanju mogla za išta ozbiljno poslužiti. On je razmjerno rano osjetio u sebi zov književnosti i rano je počeo pisati i objavljivati, ali to je činio uvijek kao Joža, a nikad kao Josip, dok Joze tada još nije bilo ni na vidiku. Drugim riječima, on nije u svoju prozu uključivao ono što je čuo i naučio u obitelji (a obitelj mu je, kao što je čitatelj već razabrao, bila skladna i silno zabavna), nego uvijek samo ono što je spoznao vani u svijetu i ono što je pročitao u knjigama. Nije, dakle, u njegovoj prozi bilo ni traga onim anegdota i štiklecima što su tako obilno pljuštale po nama u Stančićевой, nego su to uvijek i od početka bile ozbiljne i teške priče o dalekosežnim i važnim pitanjima. A da je Josip i sam bio nekako svjestan te svoje podijeljenosti, vidi se po tome što je i uz pomoć imena želio povući granicu u odnosu na svoj privatni život: od samoga početka potpisivao je svoje tekstove kao Joža Ružić, kako bi naglasio da to ne piše onaj isti Josip što na plastičnom kuhinjskom stolnjaku sa cvjetnim uzorkom igra trešete s rođacima iz Radošića.

Ali, ne radi se tu toliko o razlici između Josipova privatnoga i javnog života, više se radi o razlici između književnosti i zbilje. On je to dvoje strogo dijelio, pa bi se moglo tautološki reći da je zbilju živio a književnost pisao, a pri tome je – i to osobito naglašavam – silno volio i jedno i drugo. Književnost je za njega bila nešto artifično, nešto što se stvara uz mnogo napora i vještine, a ima neku svoju autonomnu vrijednost. Zbilja je, s druge strane, bila nešto slučajno, ispremiješano, kaotično i kontingentno, premda na svoj način zanimljivo i prepuno smisla. Ta dvostruka Josipova ljubav – reći ću već ovdje – postala je s vremenom njegova sudbina.

Ali, da ne brzam previše i da ne gnjavim čitatelja svojim pokušajima da definiram Josipov slučaj, radije ću izvijestiti o činjenicama. Mislim da sam dosad već dovoljno predočio kako je književni put moga prijatelja bio od samoga početka jasan i ravan: nije tu bilo nikakvih promjena koncepta, nikakvih poetičkih zaokreta, nikakvih novih otkrića i iznašašća, pa kako je jednom počeo, tako je Josip Ružić – zapravo, Joža Ružić – nastavio i dalje. Čak bi se moglo kazati da u njegovu opusu nije bilo ni sazrijevanja: on je već u svojoj prvoj knjizi – a objavio ju je sa dvadeset i tri godine – bio posve formiran pisac, s jasnim profilom i s nesumnjivim mogućnostima. I, bio je odmah zapažen, jer autora te orijentacije nije bilo mnogo (možda tek Laušić, Slavica i još ponetko), pa su tako Ružića uvažavali i kao neku vrstu inovatora. A to znači da su mu sva vrata bila uglavnom otvorena – i kad se radi o časopisima i kad se radi o nakladničkim kućama – te da je na njemu bilo samo da ustrajno radi, pa rezultat nije mogao izostati.

Ipak, ne bi se moglo reći da je Josip zasuo izdavače svojim tekstovima: dobro je znao – već i u tim godinama – da u tom pogledu valja biti oprezan, da se treba javljati s mjerom i da tek tada čovjek može računati na istinsku pažnju publike i kritike. Između dvije njegove knjige prošlo bi, dakle, po četiri, pa i pet godina. Ali, to ne znači da Josip u tim razdobljima šutnje nije bio prisutan u javnosti; baš obratno, za njega je čovjek mogao čuti na svakom koraku i nekako se vrlo brzo počelo činiti kako bi naš književni život bez njega izgledao posve drugačije. Sad možda čitatelj – znajući današnju situaciju – pomišlja kako je Josip piskarao po novinama, ili se pojavljivao na televiziji, ili pravio oko svojih djela nekakav cirkus, da skrene pažnju na sebe. Ali, takva bi pretpostavka bila posve pogrešna, jer ništa od toga Ružić nije radio. On je bio prisutan na jedan sasvim osobit način, na način, uostalom, koji u ono doba nije bio neuobičajen, pa je u nekom smislu predstavljao i sam temelj našega kulturnog života. Ukratko rečeno, bio je Josip Ružić prisutan kao društvena figura, ne osobito važna, ali zato posve jasno definirana.

Da bih objasnio što pod tim mislim, moram najprije kazati da je Josip Ružić vrlo rano – mnogo prije svih nas ostalih – primljen u Društvo književnika. A što je još važnije, on se smjesta uključio i u svakodnevni život toga društva, i to u onaj neslužbeni život, koji i jest najzanimljiviji. Jer, tada, u kasnim šezdesetim godinama, još je u Društvu radio i klub, i pisci su običavali svraćati onamo u podne i navečer, da bi porazgovarali, da bi nešto pojeli i popili, da bi zaigrali partiju karata ili šaha. Čim je primljen u Društvo, Josip je stao onamo zalaziti i tako je vrlo brzo poznao kompletno članstvo, pa kad smo mi ostali počeli onamo pristizati, on je bio taj koji nas je upoznao sa svima koji su u književnosti nešto značili, a s kojima je on – na naše udivljenje – već bio na *ti*.

I, tu moram na nešto upozoriti čitatelja: neka nikako ne pomišlja da je Josip odlazio u Klub književnika zato da se približi viđenim piscima, da pohvata veze i tako poravna svoj vlastiti literarni put. Taj njegov put bio je, naime, i bez toga ravan i širok, i to Josipu nije trebalo, utoliko više što se ubrzo zaposlio u izdavačkoj kući. Doista, razlog njegovim odlascima u Klub bio je drugi: ondje se mnogo pričalo, ondje su se prenosile anegdote (o piscima, političarima, umjetnicima, ali i o običnim ljudima) i ondje se svašta moglo čuti i doživjeti, pa i prisustvovati nastanku nekih od kasnijih anegdota. Ukratko, Josipa je sve to silno zanimalo i zato je on toliko zalazio u Društvo.

A što je još važnije, ubrzo je ondje iz statusa slušača prešao u status pripovjedača. Bilo je, naime, tako da su u tom klubu stariji i ugledniji ljudi – bili pisci ili ne bili – obično držali katedru, a mlađi su se ograničavali na to da im postave poneko pitanje ili da ih potaknu. A ako kažem da bi se među tim pripovjedačima često našli i ljudi poput Marijana Matkovića i Ivana Šibla, bit će jasno kako je zanimljivo to moralo biti: Matković je bio blizak Krleži, pa je bilo privlačno sve što je govorio, a Šibl je bio blizak vlasti (bar neko vrijeme), a imao je i punu torbu ratnih dogodovština. I, u toj atmosferi, Josip Ružić odvažio se u jednom času da ispriča neku od anegdota koje je

bio čuo u krugu svoje obitelji. A slučaj je htio da je priča kao junake imala ljude za koje su i ostali znali (Vicu Buljana, na primjer, ili Vicka Krstulovića, pa nogometaša Luku Kaliternu i kompozitora Bombardellija), te je tako sadržaj bio slušateljima zanimljiv, a Josip je pohvaljen kao dobar pričalac. Po tome se znalo da će pripovijedati i ubuduće. I, bilo je jasno da je to Josipu važno i da u tome statusu uživa.

Ali, nije ni to išlo baš sasvim glatko. Jer, mijenjale su se političke prilike: došla je i prošla sedamdeset i prva, počeo se ponovno širiti politički led i Klub književnika ubrzo je prepoznat kao leglo opozicionara, ili barem kao mjesto gdje se okuplja odviše ljudi koji imaju jedni u druge povjerenja. Istina jest da se oduvijek znalo da u Klubu sjede i doušnici, ali su svi gosti manje-više slutili tko su oni, pa su zato i pazili pred kim što govore. Sad se, međutim, situacija promijenila: mnogi su ljudi pozivani na ispitivanje, a neki su se pri tome i slomili, pa pristali surađivati s tajnim službama. Tako sad više nije bilo posve jasno tko je u Klubu cinkaroš, a tko nije, a to je bilo nepodnošljivo, jer čovjek ne može ugodno razgovarati ako sumnja u sve oko sebe. A oni notorni doušnici (za koje se govorilo da *rade u cinkografiji*) sad više nisu ni krili svoj identitet, nego su suvereno zauzimali mjesta za stolovima i otvoreno prisluškivali. Time su plašili obične goste, i to namjerno: rastjerati publiku bilo je vlasti jednostavnije nego naprosto zatvoriti Klub. I, priče su, dakako, počele zamirati. Ne toliko zato što bi se pričaoci bojali, koliko zato što nisu imali pravoga nadahnuća govoriti pred isprepadanom publikom.

Tako su se onda ljudi pomalo razmiljeli po kavanama. Kavane su bile manje zatvorene i manje intimne od Kluba, pa ih je zato bilo i teže nadzirati. Postupno su se uspostavila kavanska društva, koja su bila šarenija od onih u Klubu, jer sad su se s književnicima miješali i drugi umjetnici, a i pripadnici sasvim neumjetničkih profesija. Osobito je poznat bio stol filmskoga kritičara Vladimira Vukovića u kavani »Corso«: onamo su dolazili filmaši, ali isto tako i slikari, glazbenici,

odvjetnici i liječnici, te se tu u više nego jednom smislu krojilo javno mnijenje, a sve to u ležernom razgovoru, anegdotama i međusobnom peckanju. Josip je i sam jedno vrijeme zalazio u »Corso«, a onda je – ne znajući ni sam da to čini – osnovao svoj vlastiti kružok u »Gradskoj kavani« i tako stvorio neku vrstu protuteže onom Vukovićevu stolu u »Corsu«. I, time je znatno utjecao i na naš društveni život, a i na svoju vlastitu biografiju.

Kažem, nije Josip tada ni slutio da radi nešto veliko, jer razlozi njegove kavanske secesije bili su zapravo praktični. Njegova matična kuća »Stvarnost« bila je odlučila pokrenuti biblioteku koja će tiskati prve knjige mladih pisaca – poetske, prozne i dramske – a za urednika je odredila upravo Josipa. Naravno, razlozi za taj potez nisu nipošto bili idealistički: firma je namislila izvući za taj projekt od države ozbiljan novac, jer državi je iz političkih razloga trebala takva nekakva optimistička inicijativa. A Josip je mislio da se to koristoljublje njegove firme i iz aviona vidi, pa je zato nastojao cijeloj stvari pridati malo ljepši i ljudskiji prizvuk: kad je trebalo naći suradnike – stručne i tehničke – on im nije razaslao birokratske dopise, nego ih je zvao na piće i sa svakim od njih razgovarao dugo i prijateljski. E, ali takvi razgovori nisu se mogli voditi u prepunom »Corsu«, nego negdje drugdje, gdje je mirnije i gdje ima manje znanaca. Tako je Josip izabrao »Gradsku kavanu«. Tih pripremnih sastanaka bilo je, naravno, cijeli niz, pa je tako Josip sjedio u kavani iz dana u dan, uvijek u isto vrijeme. A tu su mu se, nakon službenog dijela razgovora, pomalo počeli pridruživati najprije mladi pisci (koji su već bili dočuli za buduću biblioteku), a potom i drugi znanci i neznanci koji su voljeli biti u njegovu društvu. S vremenom se stvar ustalila i postalo je jasno da Josip Ružić ima svoj stol u »Gradskoj kavani«, te da se ondje mogu čuti zanimljive stvari.

A tako je doista i bilo. Josip je, naime, u tome stolu našao jedinstvenu priliku da zadovolji svoju potrebu za pričanjem i slušanjem priča. Već sam, čini mi se, rekao da je on dosta tih pričica pobrao već u obitelji, a sad ću dodati da ih je i sam to-

kom života prikupio mnogo. A kad kažem da ih je prikupio, onda ne mislim samo na to da je on te zgrade čuo, nego i da ih je doživio. Meni se, recimo, nikad nije dogodila ni jedna anegdota, a Josipu je bilo dovoljno da krene iz Zagreba u Varaždin, pa da mu se putem – u onih sat i pol vlaka – dogode stvari o kojima se onda godinama moglo pripovijedati. Njemu je bilo dovoljno da ga milicija jednom privede u stanicu (i to zbog krivog parkiranja i svađe s pozornikom), pa da stvori cijeli niz priča koje će ljudi uvijek iznova sa zanimanjem slušati. Ukratko, on je bio magnet za anegdote. A ako se još doda da je pažljivo slušao u »Stvarnosti«, gdje je radio, i u tiskari u koju je odlazio, i u društvima u kojima se kretao, a da je i popamtio i sve anegdote iz Kluba književnika, bit će jasno da je njegov stol u »Gradskoj kavani« ubrzo postao silno popularan i da su ljudi smatrali za veliku čast kad bi im bilo dopušteno da onamo sjednu.

Znam, sad se čitatelj već pita je li Josipu ikad palo na um da zapiše to što pripovijeda, je li mu nešto slično tkogod drugi predložio, možda baš ja, koji se ovdje predstavljam kao njegov biograf i kao tumačitelj njegova opusa i njegova života. Odgovorit ću ovako: ako Josipu i jest ta misao došla u pamet, on ju je smjesta odbacio. Jer, ona je bila duboko protivna njegovoj naravi, a on je toga bio svjestan. A ako bi mu tu ideju sugerirao tko drugi – a ja sam to, da se pohvalim, učinio barem četiri puta – on bi na to samo odmahnuo rukom. I, vjerujem da je na svoj način bio u pravu, premda je to velika šteta.

Odmah ću objasniti: Josip je bio u pravu u tom smislu što je dobro procijenio svoje mogućnosti, ili, ako se hoće, svoja ograničenja, a možda već i svoj temeljni egzistencijalni problem. Bio je, ukratko, svjestan što može, a što ne može, poznavao je sebe prilično dobro. Jer, znao je: čim on uzme pero u ruku, nestaje odmah one lakoće s kojom pripovijeda po redakcijama i po kavanama, nestaje onoga živahnog tona, nestaje onog stila, nestaje čak i svjetonazora koji iza svega toga stoji, a pojavljuje se nešto ozbiljno, teško, mučno kao egzistencija u filozofskom smislu riječi. Josip je suviše poštovao literaturu, a

da bi se njome mogao baviti ležerno, eto, ne znam kako drugačije da to kažem. On je pred književnost stavljao jako ozbiljne zadaće, pa je zato kavansko naklapanje moglo biti samo odmor od rada na takvoj književnosti, a nipošto vrijednost koja bi se s njom mogla mjeriti. A činjenicu da se sam podjednako zdušno bavi i pisanjem i pričanjem, objašnjavao je – kad bi ga se o tome upitalo – kao odnos rada i zabave: kao što pravnik prijepodne rješava spise, a popodne igra tenis, kao što liječnik dio dana operira, a dio dana pjeva u zboru, tako i Josip noću piše ozbiljnu literaturu, a danju za kavanskim stolom protračuje glavu i oštri jezik.

Možda je najbolje da to stanje ilustriram primjerom: upravo u doba kad se njegov stol u »Gradskoj kavani« uspostavio kao institucija – dakle, negdje 1973. ili 1974. – Josip Ružić objavio je – dakako, pod imenom Joža Ružić – novi roman koji se zvao *Abraham*. Govorio je on o ocu komunistu, kojemu se sin splete s nacionalistima i ode u emigraciju, a otac se onda, kad na temelju dokaza shvati da mu je sin državni neprijatelj, miri čak i s tim da će mu jedinca ubiti nadležni profesionalci; ipak, to u zadnji čas bude spriječeno, jer se pokaže da je sin zapravo radio za jugoslavenske tajne službe i da je po zadatku otišao u inozemstvo, krijući svoju misiju čak i od oca. Bilo je to mnogo složenije nego što ja ovdje uspijevam prepričati, ali pretpostavljam da je čitatelj i ovako shvatio da je stvar bila teška i ozbiljna, a i ambiciozna, u tom smislu što je nastojala obuhvatiti mnogo šira značenja od tadašnje politike. Knjiga je dobila povoljne kritike, čak i dvije književne nagrade, pa je Josip imao sve razloge da bude zadovoljan. A ja sam se nakon otprilike pola godine u bibliotekama informirao koliko se taj *Abraham* posuđuje i što čitatelji misle o njemu. I, vidio sam da knjigu ne posuđuje nitko. Slegao sam ramenima i zaključio da Josipu čitateljstvo možda i ne mora biti važno, jer on svoju publiku ima u kavani.

A bila je ta kavanska publika sve šira i šira, pa sad više nije bio dovoljan jedan stol, nego su konobari u »Gradskoj«

uredili kutak u koji se moglo smjestiti više ljudi, i to je tako stajalo, jer svakoga podneva dolazio je onamo Josip Ružić i oko njega se jatilo društvo. Samo se po sebi razumije da ni to nije moglo ostati nezapaženo, jer vlast u to doba nikako nije voljela da se ljudi okupljaju spontano, bez nadzora. Zato je nastojala kontrolirati i ove Josipove skupove: počeli su se sad i za njegovim stolom pojavljivati ljudi kakve smo prije viđali u Klubu i u »Corsu«, a koji su nosili teške torbetine oko kojih su uvijek nešto petljali na početku i na kraju razgovora, jer su u torbama očito bili magnetofoni. Među tim ljudima osobito se isticao stanoviti Mate Smoljo, koji je bio najredovitiji među slušateljima, najpažljivije je pratio Josipovo izlaganje i najviše potpitanja postavljao. Taj Mate odigrat će poslije u ovoj priči znatnu ulogu, a sad na njega samo upozoravam.

Josip, dakako, nije previdio prisutnost doušnika, ali nije u tome pogledu poduzimao ništa, jer da je i htio, ne bi to bio u stanju. Treba, naime, znati da je njemu to sjedenje u kavani, to pripovijedanje i slušanje, s vremenom postalo toliko važno, da naprosto više nije ni mogao bez njega. Odrađivao je svaki dan po nekoliko sati u Gradskoj, a kad bi došlo ljeto, onda bi isto tako sjedio u kavani splitskog hotela »Bellevue«, ili u dubrovačkoj »Gradskoj«. A pri tome je ključno ovo: nije njemu bila važna kavana, nego priča, a kavane se držao zato što je tako bilo najpraktičnije. A pristao bi bio i na mnogo manje, samo da mogne pričati i slušati.

Jer, to mu je sad bilo manje-više sve što ima. Moram na ovom mjestu podsjetiti čitatelja na ono što sam prije rekao o atmosferi u kući Josipovih roditelja: na to da su stalno dolazili rođaci, da se mnogo kartalo, jelo, pilo i pjevalo i da se stalno nešto pričalo. Sad imam neugodnu dužnost izvijestiti da je svega toga naglo nestalo, u roku od pola godine, i da je to jako djelovalo i na Josipov život i na njegovu literaturu. Jer, Josipovi su roditelji umrli jedno za drugim, u vrlo kratkom razmaku (majka od raka, otac od srca), a da ni jedno nije napunilo ni šezdeset i pet godina. Josipov brat upravo je u to vrijeme

našao posao u Švedskoj i preselio se onamo, dok se sestra udala i otišla živjeti u Vinkovce s muževom obitelji. Tako je Josip ostao sam u velikom stanu u Stančićevoj, a nije teško zamisliti da je taj stan djelovao mučno kad bi se čovjek prisjetio kako je pun života i veselja nekada bio. Josip je odande bježao koliko god je mogao, jer nije bio oženjen i nije se imao za koga brinuti (o njegovu odnosu prema ženama još ću opširnije govoriti poslije), tako da mu nije ostalo ništa drugo nego samo javnost: javnost književna i javnost kavanska. I, on se javnosti i držao.

Doista, s vremenom je upravo javnost postala jedini njegov život. Sve mu je važnija bila njegova proza, jer je osjećao kako joj se mora posvetiti, kad već u životu nema ničega drugog. A s druge strane, sve su mu važnije bile priče što ih je u kavani pričao i slušao: one su ga oporavljale, snažile, ulijevale mu dobro raspoloženje, tažile njegovu potrebu za drugim ljudima i pomagale mu da izdrži. I, ne treba mnogo pa da se zaključiti kako je time rascjep između dviju strana njegove osobe – ili, ako netko hoće, između dvaju lica njegova talenta – bivao sve veći i veći. Svaki od tih polova težio je prema nekakvoj potpunosti, nekakvom savršenstvu, a time je bivao sve dalji od onoga drugog pola. Josipova proza bila je sve bolja, ali i sve teža, a njegove kavanske pričice bile su sve urnebesnije i sve su više ljudi privlačile.

Ne znam koliko je Josip sam osjećao ono što se nama drugima činilo očito: da je zapravo nemoguće živjeti s takvim raskolom u sebi. Jer, nije to bio tek bizarni spoj dviju suprotnih sklonosti, bila su to dva različita shvaćanja književnosti, pa čak i dva različita shvaćanja svijeta i života. I, moram sad reći – uz rizik da se pomisli kako sebi pripisujem zasluge koje mi ne pripadaju – da sam ja već tada nekako osjećao da to ne može dobro završiti. Bio je to prevelik raskorak, tu se moralo nešto dogoditi, moralo je nešto puknuti. Ukratko, Josip je morao nekako nastradati.

Ipak, nije isključeno ni da sam ja tako mislio iz čiste ljubomore. Jer, u to je vrijeme unutrašnji rascjep o kojem govo-

rim Josipu donosio samo korist, i možda sam ja njemu na toj koristi zavidio, te se potajno nadao se da će on jednom zbog nje biti kažnjen. Ukratko, trenutak je sad da progovorim o ženama: premda nije bio oženjen, Josip je tada živio s dvije žene istodobno.

Ili gotovo istodobno. Ili naizmjenice. Već po ovom okolišanju jasno se vidi da mi je teško opisati tu stranu Josipova života, a ipak moram, jer znam da je važna i da se bez nje ništa ne bi moglo razumjeti. Radi se zapravo o tome da ja nisam prava osoba za analizu nećijih ljubavnih odnosa: moje vlastito iskustvo nije u tom pogledu dovoljno bogato, pa mi se zato čak i u ovim godinama često dogodi da se iznenadim kad vidim u kakve sve međusobne veze ljudi stupaju, što u tim vezama čine i što im te veze znače. Zato ću se u ovom dijelu svojih zapamćenja držati činjenica i prepustiti čitatelju da iz njih zaključí ono što želi i što može. Ipak, prije toga moram iznijeti temeljnu pretpostavku na kojoj cijelo ovo izlaganje počiva, a ona glasi: Josip Ružić imao je ljubavi u izobilju, ali se onda pokazalo da on svu tu ljubav ne može podnijeti. Ne zbog toga što bi sama ljubav bila teška, nego zato što je takva bila njegova narav.

Znam da čitatelja najviše intrigira moja tvrdnja kako je Josip Ružić u ljubavnom smislu vozio paralelni slalom. Zato ću sad zadovoljiti tu znatiželju i ukratko reći o čemu se radi. A započeti ću time da je sve to krenulo još u doba studija, dakle u vrijeme kad Josip nije bio objavio ni jednu knjigu i kad je još bio daleko trenutak kad će on steći svoj stol u kavani i postati šampion zagrebačke usmene predaje. A ipak, dvije žene koje su se za njega zainteresirale kao da su uočile upravo te njegove potencijale, pa čak kao da su tim potencijalima nekako i pomogle da se razviju: premda je i jedno i drugo tada postojalo istom u zametku, jedna je od tih žena Josipa voljela zbog njegove proze, a druga zbog njegova usmenog pripovijedanja. One su u Josipu, ukratko, prepoznale ono što on još ni sam nije prepoznavao. I, tako se uspostavila situacija koja će trajati godinama.

Jedna od te dvije žene bila je Ljerka Horvat, koja je u drugoj polovici šezdesetih studirala povijest umjetnosti i komparativnu književnost. Bila je dvije godine mlađa od nas, pa smo joj mi imponirali kao stariji dečki, pogotovo zato što smo uvijek bili spremni posuditi tako lijepoj djevojci poneku rijetku knjigu. A kad kažem mi, onda mislim na mlade pisce, a osobito na Josipa, jer odmah se vidjelo da se Ljerka za njega najviše zanima. Prije nego što kažem kako se to zanimanje manifestiralo, moram izvijestiti i o Ljerkinjoj socijalnoj pozadini. Bila je ona, ukratko, djevojka iz bolje zagrebačke kuće. Otac joj je bio liječnik, majka ljekarnica, živjeli su na Medveščaku i Ljerka je bila jedinica. Zapravo, tko bi bio zloban, mogao bi kazati kako je Ljerka išla studirati pomodne struke da bi znala dobro konverzirati, dok je zapravo bilo predviđeno da se dobro uda i da nikad u životu ništa ozbiljno ne radi. Ne poričem da je takvih djevojaka bilo u to doba na fakultetu mnogo, ali odlučno tvrdim da se Ljerka nije brojila među njih: ona nije nikad isticala svoj društveni položaj, niti je pretjerala s odjećom, frizuram i sličnim stvarima. A osim toga, bila je briljantna studentica i rano se počela javljati svojim likovnim kritikama u »Studentskom listu«, te je bila zapažena kao potencijalna nova snaga na tome polju.

Ipak, imala je Ljerka i jednu osobinu koja nije bila svakome simpatična: voljela je ekskluzivnost. Ta je ekskluzivnost, međutim, bila intelektualna, a ne socijalna: nije ona, dakle, mnogo držala do zatvorenih društava niti do premijera i vernisaža gdje bi se pokazivala s odabranima. Obratno, zanimala su je knjige za koje je malo tko čuo, ideje koje se istom probijaju, problemi o kojima jedva da itko razgovara; zanimalo ju je sve ono što se ne da pojednostaviti i svesti na dvije-tri teze, nego je složeno i traži intelektualni napor, ali zato čovjeka obogaćuje. Ukratko, Ljerka je voljela tešku misaonu artiljeriju, a osobito ju je u književnosti privlačilo ono što ima u sebi neku univerzalnu dimenziju, pa se može povezati s antičkim mitovima, s Biblijom ili barem s nekim velikim motivom poput Fausta ili Hamleta. Zato

je ona među prvima kod nas prevodila Northropa Fryea i uveliko popularizirala Jungove ideje o kolektivnom nesvjesnome.

A kad se sve to ovako nabroji, onda čovjek već pomalo naslućuje što je Ljerku zainteresiralo kod Josipa Ružića. On je u to vrijeme bio već objavio poneku priču u »Studentskom listu« i u časopisima, a Ljerka je u toj prozi smjesta prepoznala ono što i nju samu u književnosti zanima: univerzalne probleme, arhetipove, alegorije. I, ubrzo se moglo razabrati da između Ljerke i Josipa postoji nešto više od prijateljstva, a da se opet i ne razvija u nekakvu stabilnu vezu, nego da lebdi negdje na sredini između toga dvoga. Ja sam sebi u prvi mah objasnio da su njih dvoje naprosto postali ljubavnici, a da je njihova veza avantura koju oni ne mogu ili ne žele produbljivati. Tek sam poslije uvidio da imam krivo i da se tu radi o nečemu mnogo složenijem.

Jer, tada se u Josipovu životu – praktički u istom času kad i Ljerka – pojavila i Milica, koja je Ljerki bila potpuna suprotnost. A jasno se vidjelo da između Milice i Josipa također skaču nekakve iskre. Milica je studirala jugoslavenske jezike i literature i od početka se najviše zanimala za narodnu književnost, a mi smo je upoznali tako što je dolazila na komparatistiku slušati predavanja profesora Petrovića o usmenoj epici, o Parryju i Lordu i o sandžačkim guslarima poput Saliha Ugljanina i Avde Međedovića. A kad kažem da je Milica bila potpuna suprotnost Ljerki, onda pri tome mislim dvije važne stvari.

Prvo, razlikovale su se one fizički, jer Ljerka je bila plavokosa, imala je i plave oči, nosila je naočale i put joj je bila posve svijetla. Ispod te glave nalazilo se sjajno oblikovano tijelo koje je, međutim, Ljerka uvijek skrivala nekom diskretnom i neupadljivom odjećom. Milica je, nasuprot tome, bila crnomanjasta, imala je tamne i velike, izrazite oči, put joj je bila zagasita, a tijelo takvo da se činilo kako ga ni jedna odjeća ne može obuzdati, pa su njezine grudi i njezina stražnjica postale važan dio našeg doživljaja nastave o usmenoj književnosti. Druga razlika bila je u podrijetlu: Milica je dolazila iz nekakve ličke

zabiti, činilo se da živi teško i sirotinjski, a njezin društveni krug bili su znanci iz studentskoga doma i uopće provincijalci koji su se u Zagrebu osjećali strancima. Milica se, ukratko, bolje osjećala u trešnjevačkom kinu »Tiglav« nego u HNK-u, ali je išla i ovamo i onamo, dok Ljerka u kino »Triglav« nikad ne bi ni nogom stupila.

No, još je veća razlika bila je u njihovim usmjerenjima: kakvo je bilo Ljerkino, već sam donekle opisao, sad ću kazati nešto i o Miličinu. Spomenuo sam već da ju je privlačila usmena književnost, a sad moram dodati da taj interes nije bio isključivo znanstveni, nego je imao i neku životnu dimenziju. Milica, naime, na seminarima nije oklijevala da iznese svoje vlastito shvaćanje književnosti kao društvenog fenomena, ne brinući se mnogo koliko je to mišljenje u skladu s onim što tvrde autoriteti struke, ili čak i profesori kod kojih treba polagati ispit. A to njezino shvaćanje nama se tada činilo ili naivno ili pojednostavljeno, ali nismo s njim ulazili u polemiku, jer smo nesvjesno osjećali da bismo ga teško mogli oboriti.

Milica je, naime, polazila od toga da je književnost kakvu danas poznajemo nastala iz usmenoga pripovijedanja i pjevanja. Ljudi nešto zajednički rade, a da bi utvrdili ritam, pjevaju neke riječi koje će taj ritam naglasiti. Poslije rada, sjede ti isti ljudi i razgovaraju o tome što je tko doživio ili o tome što je tko izmislio. Tako se onda književnost stvarala u zajednici, a svakom članu te zajednice ona je pomagala da se snađe u svijetu i da podnese vlastitu sudbinu. Književnost, tako, dolazi iz života i u život se vraća. I, tu je Milica bila neumoljiva: tvrdila je kako je dekadencija književnosti započela onoga časa kad se ta veza sa životom izgubila. Kad je, dakle, književnost postala autonomna vrijednost, kad je počela pripadati samo odabranima i kad su pisci postali nekakvi društveni autoriteti, umjesto da budu pjevači odnosno kazivači, kad su počeli eksperimentirati i provocirati umjesto da slijede tradiciju. Ako ne posreduje nikakav životni sadržaj, ako je primatelj ne osjeća kao potrebu, nego kao obavezu, književnost nije ništa. Tako je tvrdila Milica.

I, dakako, nije nimalo čudno što je ona u Josipu prepoznala usmenoga stvaraoca, što je shvatila njegov potencijal, zainteresirala se za njega i nametnula sebi obavezu da utječe na njegov razvitak. Ponavljam, u tome času Josip nije bio ni izbliza onakav usmeni pripovjedač kakav će postati poslije – premda jest naveliko brbljao u fakultetskom kafiću – ali Milica je naslutila što joj je palo u krilo. Je li zdravorazumski procijenila kako put do Josipova talenta vodi isključivo kroz njegovo srce, ili se odmah u Josipa zaljubila, u ovome času i nije tako važno. Važno je to da se ubrzo počelo zapažati kako među njima nečega ima i kako bi to čega ima moglo potrajati. Baš kao i kod Ljerke.

Sad kad sam opisao dvije žene s kojima je Josip Ružić – tada i poslije – imao posla, moram odgovoriti na druga dva pitanja. Prvo glasi: kako su točno Ljerka i Milica na Josipa djelovale. A drugo: kako su jedna drugu podnosile i kako je on u svemu tome plivao.

I, tu me, vidite, opet hvata zbunjenost. Na prvo pitanje mogu razmjerno lako odgovoriti, i to bez straha da ću u svojim procjenama ozbiljnije pogriješiti; na drugo pitanje, međutim, jedva da mogu dati ikakav odgovor, jer tu štošta ne razumijem, pa ću zato iznijeti nagađanja u koja i sam tek povremeno vjerujem.

Evo, dakle, odgovora na prvo pitanje. Ljerka i Milica djelovale su na Josipa na dva različita načina, premda su to činile gotovo posve istim sredstvima: jedna ga je vukla u jednome smjeru, a druga u drugome. A to u praksi znači ovo: Ljerka ga je poticala da piše onu svoju zakučastu prozu, uvjeravala ga je kako je ta proza sjajna i kako je u njoj njegova budućnost, dok ga je Milica poticala da pripovijeda, pa je uvijek nalazila načina da u društvu pokrene Josipovu pričalačku seansu, od čega je njegov ugled samo rastao. Ukratko, Ljerka je Josipa nukala da razvije jednu svoju stranu, a Milica da razvije drugu. Ali, nije važno samo to pozitivno djelovanje dviju žena, nego je važno i negativno. Jer, svaka od njih, osim što je nastojala razviti jednu stranu Josipove osobe, ujedno je pokušavala

i suzbiti onu drugu. I pri tome su, dakako postupale iznimno mudro, kako već žene znaju kad im je stalo.

Tako je Ljerka vrlo brzo razabrala kako ne smije izravno govoriti protiv Josipova usmenog pripovijedanja, pa se zato ispočetka pretvarala da za njega i ne zna, ili da joj ono nije važno. Poticala ga je da piše (možda donekle i ucjenjivala seksom), a on je na to dobro reagirao. Milica, s druge strane, nije govorila ništa protiv Josipova pisanja (ni tada ni poslije), ali znala je stvari urediti tako da se i samom Josipu na trenutke učini kako je prava njegova vokacija upravo usmeno pripovijedanje, pa čak i kako je njegovo pisanje zapravo gubitak vremena.

Doduše, takvi su trenuci bili rijetki, ali su ipak postojali. Kao što su postojali i trenuci kad je Josip prestajao ići u društva i kad se posvećivao isključivo pisanju. I, tu se sad samo od sebe nameće pitanje kako je Josip organizirao taj svoj dvostruki život, ili, ako je kome draže, kako su Ljerka i Milica trpjele jedna drugu.

Najvažnije je pri tome to što su one jedna za drugu znale. Ne bi se nipošto moglo reći da su bile tako širokih pogleda i toliko tolerantne da bi lako i s voljom pristale na takvu situaciju. Prije će biti da su obje bile ponosne i ni jedna nije htjela odstupiti, a u isto vrijeme, svaka od njih se nadala da će njezina strana prevagnuti i da će upravo ona izaći kao pobjednica. Još više, ne znam drugoga i boljeg objašnjenja od ovoga: lako je moguće da su one obje osjećale nekakvu obavezu, da su se smatrale odgovornima za Josipa. Jedna je u njemu vidjela budućega velikog pisca, a druga budućeg velikoga usmenog kazivača, i svaka je mislila kako bi bila šteta da to propadne. Zato nisu odustajale.

Ja, naravno, ne znam kako je sve to bilo među njima kad su ostajali nasamo, je li bilo scena, je li bilo plača, ultimatum, dramatičnih rastanaka, ali znam da su obje veze trajale godinama. Zapravo se činilo kao da postoje nekakva razdoblja: jedno vrijeme Josip bi trajno bio s Ljerkom, i tada je malo izlazio i mnogo pisao; potom bi došlo razdoblje kad bi

bio više s Milicom, i tada je stalno sjedio u kavani, premda je Milica rijetko sjedila s njim. Smjena tih razdoblja – Ljerkinih i Miličinih – bila je zacijelo posljedica nekakva umora ili zasićenosti: kad ne bi više mogao podnijeti jednu stranu vlastite osobe, Josip bi se okretao drugoj.

Ili se možda radilo o tome da je bio zasićen dvjema ženama i njihovim zahtjevima? Jer, naravno, one nisu odustajale od svojih projekata, ni u životnom smislu, ni u književnom. U životnom smislu zato što se ni jedna od njih nije udala, nego su obje čekale Josipa: Ljerka je radila kao urednica u časopisu za likovnu umjetnost, Milica se zaposlila u Institutu za filologiju i folkloristiku, i obje su neprestano bile u njegovoj blizini. A u književnom smislu nisu odustajale zato što je i dalje svaka od njih tjerala svoje: Ljerka je Josipa tjerala da piše, a Milica da pripovijeda.

Zapravo, moglo bi se kazati da su se njihovi zahtjevi s vremenom i radikalizirali. Jer, kad je Josip dobivao književne nagrade, Ljerka je to pripisivala sebi u zaslugu, a kad je utemeljio svoj stol u kavani, Milica je to vidjela kao svoj uspjeh. A ti su uspjesi onda uvjerali dvije žene kako su u pravu i poticali ih da u svojim nastojanjima – svojim zahtjevima – postanu još odlučnije. Jer, sad je Ljerka počela tražiti od Josipa da prestane s tim kavanskim laprdanjem, a Milica mu je ustrajno predlagala da zapiše barem neke od svojih usmenih priča. Ali, dakako, Josip nije mogao ni jednoj od njih udovoljiti. Ljerki nije mogao udovoljiti zato što je jasno osjećao da mu bez kavane – a još više bez laprdanja – naprosto nema života. A Milici nije mogao udovoljiti zato što i dalje nije mogao uzeti u ruku pero, a da ispod toga pera ne počne teći nešto silno ozbiljno i mudro, nešto arhetipsko, biblijsko i antičko, što je kilometrima daleko i od njegovih vlastitih usmenih priča, a i od onoga što Milica u njemu voli.

I, tako je to išlo. A godine su prolazile, i činilo se da je Josipu sve teže. Sad su njih troje već bili nekako zaglavili u tome svom trokutu i više se nikako nisu mogli iz njega ispet-

ljati: ne samo zato što i nisu imali nikakva drugog života osim toga trokutastog, nego još više zato što se svakome od njih činilo da ih čeka neka dužnost koju moraju obaviti, neki cilj koji moraju dosegnuti. Ljerka i Milica mislile su da im je obaveza pretvoriti Josipa u cjelovitu osobu (jedna ovakvu, druga onakvu), da ga moraju do kraja izmodelirati. A sam Josip nadao se da će nekako pomiriti dvije svoje strane, da će pronaći spasonosnu formulu. Moram reći samo još ovo: već su tada – a sad govorim o osamdesetim godinama – postojala dvojica javnih ljudi po imenu Ružić. Jedno je bio Joža Ružić, autor *Abrahama* i drugih poznatih romana, a drugo Josip Ružić, čovjek koji je držao katedru u »Gradskoj kavani« i oko kojega su se okupljali svi koji su voljeli brzinu jezika i ugodan razgovor. Jozo Ružić još se ni tada nije pojavio na horizontu.

Ali, nije ni taj trenutak bio daleko. Kažu mudri ljudi da se nikad ne zna koje će obličje sudbina preuzeti onda kad odluči djelovati na naše živote. A tako je bilo i ovaj put: uzela je ona na sebe lik Mate Smolje, od kojega bi se nešto slično najmanje očekivalo. Mate Smoljo bio je, naime, radijski novinar: pratio je ondje kulturni amaterizam – a taj je u osamdesetima bio silno razvijen, čak su po poduzećima postojali profesionalci koji su se zvali *animatori kulture* – no slutilo se da mu je prava zadaća da pazi što se u redakciji govori i kako se razmišlja, kakvi se vicevi pričaju i kakva se strana štampa čita. U svakom slučaju, zbog naravi njegova posla, za Smolju je bilo normalno da nosa naokolo teški magnetofon »nagra«, pa je taj magnetofon manje padao u oči nego kod drugih doušnika. Ta je sprava redovito bila pod stolom kad se u »Gradskoj kavani« pričalo i smijalo, a poslije će se pokazati da ondje nije bila uzalud. U svakom slučaju, Mate Smoljo bio je za Josipovim stolom prišipetlja, kao i toliki drugi ljudi koji su običavali ondje sjediti: od njega se nije očekivalo da govori, nego samo da sluša, a njemu je, čini se, takva pozicija savršeno odgovarala, kad mu je već bila i u opisu radnog mjesta. Svi su ondje znali i što on radi za radio i što radi za policiju, ali se nisu na to

mного obazirali, jer za Josipovim stolom i nije se tjerala nika-
kva politika, nego su se pripovijedale priče iz života, a ako
je koja i imala političku dimenziju, bila je to redovito njezina
sporedna strana, a ne glavna. I tako, Mate Smoljo dolazio je
za taj stol godinama i Josip ga je – premda s nešto blagoga
prijezira – smatrao nekom vrstom prijatelja.

A Mati je to imponiralo. I ne samo da mu je i imponiralo
nego je na njega i utjecalo, te je – kao što će se uskoro vidjeti
– u nekom smislu odredilo i njegovu sudbinu. Uopće, slučaj
Mate Smolje zavrijedio bi posebnu priču, ali ja ću ovdje o nje-
mu govoriti samo onoliko koliko je djelovao na život i opus
Josipa Ružića. A utjecao je prije svega zato što je Mate imao
s Josipom nekakve srodnosti, barem u podrijetlu, ako već ne i
u čemu drugome. Mate je, naime, bio iz istih onih krajeva iz
kojih je potjecala i Josipova obitelj, pa je, dakle, bio nasljednik
one tradicije koja je oblikovala Josipova oca i majku: tradi-
cije pripovijedanja, pošalica, anegdota i predaja. Sve je to on
usvojio još u djetinjstvu, i premda je poslije završio splitsku
klasičnu gimnaziju a potom u Zagrebu filozofski fakultet
(pedagogija), glavni njegov kulturni obzor činio je onaj oblik
prenošenja iskustva što ga je Josip Ružić prakticirao za svojim
kavanskim stolom. Sve je to Mate Smoljo upijao kao spužva
(magnetofon jedva da mu je i trebao), ne samo zato što mu je
to bila doušnička dužnost nego i zato što ga je sve to istinski
zanimalo i što ga je ispunjavalo nadahnućem i literarnim zano-
som, ako nije pretjerano upotrijebiti upravo taj izraz.

Zapravo, Matina sudbina mene uvelike podsjeća na ono
što se u novije vrijeme moglo vidjeti u filmovima snimljenim
u tranzicijskim zemljama. Ne znam je li vam poznat njemački
film *Život drugih*, ili srpski film *Profesionalac*? U oba slučaja
radi se o tome kako je pripadnik tajne službe bio zadužen da
prati i nadzire nekakva intelektualca ili umjetnika, a onda mu
se dogodilo da mu je taj objekt njegove profesionalne pažnje
postao blizak: ne samo da se uživio u njegove osobne i obi-
teljske probleme nego su ga privukle i njegove ideje, pa se

tako posvetio proučavanju toga čovjeka daleko više nego što služba traži. Napokon ga je i zavolio, i to do te mjere da ga je u više navrata spasio, a na kraju se za njega i žrtvovao. Ti filmovi govore svaki na svoj način, opisujući svaki svoju sredinu i svaki svoju povijesnu situaciju, ali očito se radi o nekom univerzalnom obrascu koji vrijedi za razne zemlje i za razna vremena. U tom smislu onda nije nikakvo čudo što se nešto slično dogodilo i Mati Smolji.

Jer, on je, dolazeći za Josipov stol godinama, postao ne samo obožavatelj njegove usmene literature nego i istinski poklonik Josipa Ružića kao čovjeka. Što je vrijeme više prolazilo, to se više Mate divio Josipovim usmenim pričama i to je više bio uvjeren kako one u sebi kriju neku trajnu vrijednost. I sve se više približavao Josipu, pa je tako došao i u priliku da ga pokuša uvjeriti kako bi njegove usmene tvorevine trebalo pokazati javnosti i sačuvati za povijest. U tom je smislu Mate bio na istoj liniji kao i Milica, jedna od Josipovih žena, ali ja ne znam je li on ikad s njome razgovarao i je li s njom sklopio kakav savez: prije mi se čini da nije, jer je već tada imao nekakav dugoročni plan, u koji se Milica nije uklapala. Sudim to po onome što mi je u jednoj prilici Josip Ružić i sam natuknuo. Taj razgovor moram prepričati zasebno, jer mislim da je važan za razumijevanje onoga što je došlo poslije.

Dogodilo se, naime, da je u isto vrijeme i bio i nije bio državni praznik. Bila je to 1990. godina, režim se bio promijenio prije manje od pola godine, još smo bili u Jugoslaviji, ali se nije znalo vrijedi li i dalje komunistički kalendar ili ne vrijedi. Tako je došao i Dan Republike, a nitko nije određeno rekao hoće li to biti radni dan ili neradni, hoće li se slaviti ili neće. U svakom slučaju, većina ljudi procijenila je da će to ipak biti neradni dan, pa nisu išli na svoje uobičajene poslove, te zato ni oni koji su inače visjeli u kavani nisu došli onamo. Tako sam ja – došavši u »Gradsku« naprosto zato što sam se slučajno našao u centru – doživio nešto što je inače bilo teško doživjeti: našao sam Josipa samoga za stolom. Sjeo sam, naravno, k

njemu i on mi je tada rekao i ovo o čemu ovdje pripovijedam. Ispričao mi je što mu je predložio Mate Smoljo.

Kad se jednom našao s Josipom nasamo (a oko toga se morao dobro potruditi), Mate je otvorio karte. A da mu je cijela stvar bila silno važna, vidi se po tome što je čak išao i tako daleko da je Josipu priznao svoju doušničku djelatnost. Ne treba se tome čuditi, jer svjetovi su se tada rušili i nastajala su nova vremena, pa je tako postalo moguće i ono što je još do prije godinu dana bilo nezamislivo. U svakom slučaju, Mate je ispričao Josipu sve o svom cinkaroškom poslu, pa je tako priznao i to da već godinama snima sve ono što se oko Josipova kavanskog stola govori. Josip, dakako, nije time bio osobito iznenađen, a Mate je rekao kako ne vidi koja je svrha toga priznanja. Mate se onda požurio da kaže kako on svoje snimke već odavno ne prosljeđuje višim instancama, nego da ih čuva za sebe. A čuva ih zato što je uvjeren da one u sebi kriju neizmjerljivo bogatstvo.

I, tu je sad Mate izašao sa svojim prijedlogom: ponudio je Josipu da skupa naprave knjigu. On je već – tako je tvrdio – skinuo s trake najvažnije i najbolje priče, ima toga i za dva sveska, a sad je samo potrebno sve to poslagati po određenom redu, eventualno malo i redigirati, a onda ponuditi nakladnicima. A oni će se za takav tekst sigurno otimati, jer to će biti prava literarna poslastica. Pri tome će Josip biti potpisan kao autor, a Mate kao priređivač ili urednik.

Josip je takvu mogućnost odlučno otklonio. Pri tome je imao dva argumenta. Jedan, jači, sastojao se u tome da on i nije autor svih tih priča (premda većinu jest sam izmislio), nego je neke čuo od drugih ljudi, pa ne bi bilo korektno da ih potpisuje kao svoje. A drugi argument bio je taj da on već u javnosti ima neko ime i nekakav profil, a da se taj profil nikako ne slaže se kavanskim pričama kakve je Smoljo namislio skupiti u knjizi. Već se govorilo i o tome da će Josipova izabrana djela ući u ediciju »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, pa nije bilo u redu da on to sad kvari nekakvim lakim štivom.

Mate je onda – ne znajući ništa bolje – predložio da se knjiga objavi pod nekim pseudonimom. Neka, recimo, autor ne bude Joža Ružić, nego Jozo Ružić i tako će se stvar riješiti. Ali, Josip nije ni na to pristao. Nego je, da bi se nekako riješio napasnoga konfidenta – nazvao je preda mnogom Matu upravo tim krležijanskim terminom – predložio ovo: neka Mate bude strpljiv, pa kad on, Josip, umre, neka onda Mate objavi to što je skupio. Neka objavi pod pseudonimom, ako mu je već toliko stalo, pa će tako biti najbolje.

Josip je tada, spominjući svoju smrt, mislio da govori o nekoj neodređenoj i dalekoj budućnosti, upravo tako mi je rekao dok smo sami sjedili za stolom u praznoj »Gradskoj kavani«, dok je vani tekao dan koji je bio u isto vrijeme i radni i neradni, i blagdan i svagdan. Ali, onda je dodao kako je Mate njegov odgovor primio mirno i s njime se složio, pa je čak Josip imao dojam da je Mate veseo, kao da je sklopio dobar posao. Tada ga je to malo začudilo, ali je poslije češće imao priliku da se nad tim zamisli. Da se, naime, upita nisu li Matine policijske sposobnosti mnogo veće i dalekosežnije nego što se to svima nama godinama činilo. Ili ovako: ne radi li se možda o tome da Mate zna nešto što on, Josip, ne zna, ali će uskoro znati.

Dok mi je sve to pripovijedao u »Gradskoj kavani«, Josip je postajao sve mrkiji i sve zamišljeniji, a mene je obuzimala sve veća nedoumica. Nisam, naime, znao što on to zapravo govori. Što je to Mate znao, a što on, Josip, nije, i što to sad znaju obojica? I hoću li to doznati i ja kao treći, ili će mi ostati samo da naslućujem i nagađam? A onda je Josip, koji je – valjda zbog nedostatka publike – toga dana bio iznimno ozbiljan, odlučio da mi sve kaže. Otkrio mi je, naime, kako otprije nekoliko dana zna da je teško bolestan. Da to znade pouzdanije i jasnije nego što bi to želio.

Ukratko, pokazalo se da Josip Ružić ima rak. I, kao i svaki čovjek u toj situaciji, postao je sklon razmišljanju o dalekosežnim temama. Ali, ne onakvom razmišljanju kakvo je prakticirao cijeli život u svojim romanima, naime, razmišljanju koje

u svemu traži simbolični i alegorični smisao. Sad su njegove misli bile praznovjerne i smušene, onako otprilike kao što ljudi s tom bolešću počnu odlaziti vračarama i nadržilječnicima, sve u nadi da će im neka čarolija ipak pomoći. Tako je sad i Josip – tako mi se činilo toga 29. studenoga – bio uvjeren da je Mate Smoljo onako lako pristao na kombinaciju s postumnim objavljivanjem njegovih usmenih priča naprosto zato što je već tada znao da Josip neće još dugo živjeti. Kako je to znao, odakle i koliko pouzdano, o tome se Josip nije ni pitao, jer imao je osjećaj da se sudbina uplela u njegov život i da je sad svašta moguće, pa čak i to da Mate Smoljo preuzme njezino obličje.

Ali, bilo mu je neugodno priznati to Mati, pa zato nije više imao mogućnosti da povuče onaj dogovor i da kaže kako odustaje od objavljivanja svojih tekstova pod pseudonimom. A možda je naprosto poželio da od njega ostane i to, možda je pomislio da tako može utakmicu između Ljerke i Milice ostaviti zauvijek neodlučenom. Ja ne znam je li Mate ikada dao Josipu na čitanje ono što je skinuo s magnetofona. Ako i jest ponudio, Josip je to svakako odbio: on je svoje usmeno pripovijedanje smatrao efemernim, smatrao ga je nečim što pripada čaroliji trenutka, magiji zajedništva, ugodi ljudskoga razgovora, i nije to želio vidjeti u pisanom obliku. I, tako je sve ostalo visjeti u zraku, prepušteno slučaju i oslonjeno na jedan uzgredni usmeni dogovor.

I upravo toj Josipovoj neodlučnosti – a ne samo upornosti Mate Smolje – treba zahvaliti činjenicu da danas imamo jednoga pisca više u hrvatskoj književnosti. Jer, Josipova se bolest razvijala vrlo brzo, brže nego što je itko mogao pretpostaviti, i tako se doskora vidjelo da mu je došao kraj. Mene je to silno potreslo, jer bio je on jedan od prvih iz naše generacije koji odlaze s ovoga svijeta, a nisam tada još imao ono iskustvo koje ću steći nekoliko mjeseci poslije, kad počne rat, kad ljudi mojih godina – a i mnogo mlađi – stanu ginuti i kad smrt prestane biti filozofska apstrakcija, a postane svakodnevna činjenica.

Josip je, međutim, umro prije nego što je istinski rat počeo, negdje u srpnju 1991, kad se već znalo da će biti strašno, ali se još uvijek živjelo manje ili više mirnodopski, pa se tako i na njegovu sprovodu skupilo silno mnogo svijeta. A ja sam i na sprovodu – priznajem to, premda se toga pomalo i stidim – pokušavao ocijeniti ima li ondje više onih koji su čitali Josipove knjige, ili onih koji su Josipa slušali za kavanskim stolom. I, nisam došao ni do kakva određenog zaključka, jer nekako mi se činilo da jednih i drugih ima podjednako, baš kao što je i Josipov interes bio podijeljen između dva područja, baš kao što je i njegova osoba – ako nije pretjerano tako kazati – bila razapeta između dvije sfere života i dva shvaćanja književnosti.

I, mislim da mogu reći – bez opasnosti da ispadnem brzoplet – da Josip Ružić i jest umro od te svoje razapetosti, od te podijeljenosti koju nikako nije mogao prevladati. U njemu su se sudarile dvije nepomirljive sile, pa je svaka vukla na svoju stranu, a on se osjećao nekonzistentnim, rascijepljenim, neispunjenim, i sve ga je to mučilo, bilo ga je sram, bilo ga je strah, i sve je više gubio nadu da će dvije polovice svojega bića spojiti u jedno. Možda sve ovo zvuči kao amaterska psihoanaliza i naivno filozofiranje, ali ja sam uvjeren da je bilo upravo tako: Josip Ružić rodio se s tim rascjepom u sebi kao što se drugi ljudi rode s dva oka različite boje, i sav njegov život odvijao se u tome znaku. Sve što je činio i sve što je odlučivao, sve što je pokušavao, bilo u sjeni te fatalne dvojnosti: i u poslu, i u odnosu prema ženama i u svemu drugome. A kad već spominjem žene, da još kažem da su Ljerka i Milica na pogrebu skupa stajale kraj Josipova lijesa i primale sućut, a na kraju su – dok je lijes polako tonuo u mramorni grob uz zvuke Albinonijeve glazbe – pale jedna drugoj u zagrljaj. Poslije sam čuo da su postale prijateljice, kao da je upravo Josipova smrt bila preduvjet za to prijateljstvo.

A zapravo to i jest bio slučaj, koliko god zvučalo pretjerano, a onaj pogrebni zagrljaj dviju žena zapravo je bio duboko simboličan. Jer, moglo bi se reći da je Josip Ružić stradao

samo zato što je živio u krivo vrijeme: da se rodio dvadeset godina poslije, ne bi bilo one njegove rascijepljenosti, pa ni načina na koji je živio. Jer, upravo u devedesetim godinama jasno se osjećalo kako je u literaturi došlo novo vrijeme: pomalo je nestalo podjele između visoke i niske književnosti, između umjetničkoga i trivijalnog, žanrovi su se stali miješati, došlo je doba malih priča i došla je parola *sve ide*. Naravno da je tada nestalo i jaza između pisane i usmene književnosti, naravno da se usmeno pripovijedanje stalo više cijeniti, naravno da su se stale pojavljivati knjige koje su to stanje teorijski branile i druge knjige koje su primjerima ilustrirale tu novu situaciju. Nije više bilo neobično biti i književnik i usmeni pripovjedač, nije bilo nedopušteno tražiti arhetipske uzorke u svakodnevnim zbivanjima, ali ni prikazivati arhetipske priče – poput one o Kainu i Abelu ili one o Edipu – iz perspektive njihove svakodnevne, banalne zadanosti. Ukratko, sve se izmiješalo, profil pisaca se promijenio, i danas na literarnoj sceni ima mnogo onih koji u sebi objedinjuju one osobine koje je Josip Ružić smatrao svojim rascjepom i svojim raskorakom, svojom nesrećom.

Ni jedan od tih pisaca nije, doduše, tako zanimljiv kao što je Josip bio, niti ijedan u sebi sjedinjuje tako zaoštrene ekstreme kao što je on činio. Ali, siguran sam: da je Josip Ružić poživio, bilo bi i njemu lakše, možda bi čak i pomirio svoje suprotnosti. Nije to stigao učiniti, a nisu stigli ni drugi, čak ni u simboličnom smislu.

Jer, Mate Smoljo držao se dogovora: on je priredio i objavio omašan svezak pod naslovom *Petnest do jedan*, jer to je bilo doba kad je Josip počinjao svoje seanse u gradskoj kavani. Skupio je Mate ondje cijeli niz sjajnih priča i anegdota, od kojih sam ja neke bio prije čuo od Josipa, ali većinu nisam. Ni inače nisam ni trenutka sumnjao u autentičnost cijele stvari, jer Mate je poslije – kad se pojavilo drugo i treće izdanje – priložio knjiži i fonogram, iz kojega se jasno osjećala atmosfera kavane, a i čulo se kako Josip suvislo i bez zastajkivanja pripovijeda svoje

pričice. Ali, kažem, Mate se držao dogovora: premda su sad već svi znali da je pravi autor te knjige Josip Ružić – smrt je i za njega bila dobra reklama – na koricama je pisalo Jozo Ružić. Isto tako, Mate se potrudio da ponudi nove biografske podatke, jer znao je da Josip ima dva mjesta rođenja i dva datuma, pa je izabrao alternativu: ne 25 nego 24. lipnja 1946. i ne Zagreb, nego Split. Tako je onda uveo u hrvatsku književnost jednoga novog pisca. Zapravo ga je u nekom smislu i stvorio.

Poslije je Mate Smoljo – koji se tih godina stavio na raspolažanje hrvatskoj policiji, a potom brzo otišao u mirovinu – objavio još dvije knjige Josipovih priča, jer magnetofonskih traka bilo je mnogo i Mate ih je želio sve iskoristiti. Sve je to prošlo odlično, čitalo se masovno, a u novoj atmosferi, u kojoj su se takve stvari cijenile, mnogo se o tim knjigama i pisalo, i tako je Jozo Ružić postao literarna činjenica koja se ne može zaobići.

Ali, što je osobito važno, počeo se taj Jozo Ružić oštro razlikovati od Jože Ružića. Počeo se razlikovati do te mjere da danas više jedva da tko i zna kako je riječ o istoj osobi i kako se ta osoba zvala Josip Ružić. Jedni pišu o jednome autoru, drugi o drugome, ali ih malo tko spominje zajedno. I, upravo to je glavni razlog što sam odlučio ponuditi čitatelju ovaj svoj skromni zapis.

Jer, ispada nekako – u situaciji koju sam upravo opisao – da se dvije polovice Josipove osobe ne uspijevaju sjediniti ni u smrti. Dapače, ispada da te dvije polovice sve više postaju zasebne osobe, samostalne činjenice u povijesti hrvatske književnosti. A meni se čini da je to velika šteta. Jer, ne može čovjek dobro razumjeti Jožu Ružića, ako ne zna da je on u isto vrijeme i Jozo Ružić, i ne može razabrati u čemu je veličina Jose Ružića, ako ne shvati da je on u isto vrijeme i Joža Ružić. Kao što ne može razumjeti usmenu književnost bez pisane i obratno, kao što ne može razumjeti ozbiljne i zabrinute knjige bez veselog i neodgovornog kavanskog brbljanja.

Eto, to je razlog što sam ovo zabilježio, premda sam svjestan da sve to malo znači, jer je moj glas slab i moj utjecaj

nikakav. Čak i usprkos činjenici da sam ova sjećanja djelomično pisao i kao filološku raspravu. A pisao sam ih tako zato što drugačije pisati ne znam i ne mogu, jer moje su mogućnosti ograničene. Ja sam, naime, prilično jednostran pisac. A dobro znam da bi mnogo bolje i uvjerljivije bilo da sam u ovoj priči mogao spojiti one kvalitete koje je imao Josip: da sam bio kadar izlagati ozbiljno i duboko, kao on kad je pisao one svoje *Abrahame*, i da sam znao govoriti ležerno i lako, kao što je činio on kad je pripovijedao za kavanskim stolom. I zato mi na kraju ne ostaje ništa drugo nego da pozovem čitatelja da ono što mojoj priči nedostaje dopuni sam, pomažući se pri tome svojim srcem i svojom pameću.